

Ötvös Péter: Petőfi szótlansága

Margócsy Istvánnak

Der Verfasser unternimmt den Versuch, sich mit einem der meistbekanntesten Gedichte des Dichters auseinanderzusetzen. Die Interpretation dieses Gedichtes wurde schon immer dadurch erschwert, dass es hier um die wertvollste Beziehung des Menschen geht, nämlich um diejenige zwischen Kind und Mutter. Das Gedicht wird schon in den ungarischen Volksschulen als eines der schönsten Beispiele der innigsten Sohn-Mutter Beziehung vorgestellt. Laut Verfasser sind hier aber nicht allein die empfindsam-sittlichen Züge, sondern vielmehr die rhetorischen Mittel des Textes von Bedeutung. Der Dichter findet keine Worte auf der erhobenen Ebene seiner Empfindungen, vermeidet aber den wohlbekanntesten, viel verwendeten Topos der Unsagbarkeit. Er zeigt uns die Möglichkeit der Verwendung mehrerer Redegattungen in einem lyrischen Text: Aus der gehobenen Sprachebene des *genus honestum* gelangt er in die *genus humile* und schliesst sein Gedicht nicht direkt mit dem Topos der Unsagbarkeit, sondern mit einem Gleichnis niedrigster Sprachebene, wodurch eben die Unsagbarkeit verbal artikuliert wird.

Petőfi Sándor: FÜSTBE MENT TERV**Egész úton – haza felé –**

Azon gondolkodám:
Miként fogom szólítani
Rég nem látott anyám?

Mit mondjak majd először is
Kedvest, szépet neki?
Midőn, mely bölcsőm ringatá,
A kart terjeszti ki.

S jutott eszembe számtalan
Szebbnél szebb gondolat,
Míg állni látszék az idő,
Bár a szekér szaladt

S a kis szobába toppanék....
Repült felém anyám...
S én csüggtem ajkán... szótlantul...
Mint gyümölcs a fán.

Duna-Vecse, 1844. április 5-10 között¹

¹ A kritikai kiadás 139. sz. verse (Petőfi Sándor összes művei I. Szerk.: Kiss József, Budapest, Akadémiai Kiad., 1973) Először *Hiu terv* címmel jelent meg Császár Ferenc *Aradi Vészlapok* című almanachjában (1844: 390.). A *hiu* jelzőt maga Petőfi javította a Nemzeti Kör által kiadott első kötetének (*Versek*, 1844. november 10.) előkészítésekor *Füstbe ment*-re, az utolsó előtti sor *függtem* szavát viszont nem ő, hanem valószínűleg Császár Ferenc változtatta meg (= *csüggtem*). A Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete) Második kötet G-M. (szerk.: J Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre) Budapest, 1978. a *csügg* = *függ*./ *lóg* szót csakis negatív értelemben ismeri (*lekötve csügg ... egy rövid bilincsen*; ill. *Mint malomkő csügg rajtam* etc.). A *függ* ige ezzel szemben dominánsan pozitív értelmű (pl. *a falakon szép festmények függöttek; különféle címerek függöttek; függni fog szivemben képed, Ottan függtem én Testvéreimmel szülőnk kebelén*, etc.) Az akasztott ember és tárgy is *függ* természetesen, de politikai szempontból ennek gyakorta pozitív jelentése van (v.ö.: Petőfi-szótár *függ* [1150-1151]).

A versbeszéd retorizáltságának és a hallgatók elvárásai horizontjának szempontjából fontosnak tartom a *retorikai causa* (*ügy*) fajtáinak vizsgálatát. Erkölcsi szempontból *becsületes faj* (*genus honestum*) a kifogástalan ügyet képviselő magatartás és viselkedés. A *genus honestum* tehát olyan *faj*

Olyan versszöveg ez, amelyhez régóta csakis *honesztusan* viszonyul a magyar kulturális konvenciókat (legerősebben az általános- és középiskolából) ismerő olvasó.² Gyönyörű idillnek értjük és elfogadjuk, mint a fiúi szeretet őszinte megnyilvánulását. Ha nem is igazán korszerűek az olyan megközelítések és terminusok, mint a “maga mögött hagyott múlt mesterdarabja”,³ vagy “nemcsak a tájat, az emberi érzelmek világát is a nép jegyében teremti újjá”,⁴ annyi feltétlenül bizonyos, hogy a szöveg üzenete legvédehetőbb családi kapcsolatunkat érinti. Eminensen alkalmas tehát az érzelmek felkeltésére, amit a retorika a *pathos* terminusával jelöl. Igaz, hogy “az iskolás pedagógia, az elszürkülő irodalomórák unalmassá koptatták” Petőfi Sándor legtöbb “fesztelen otthonosságú családversét”,⁵ nehezen tudunk tehát irodalmon kívüli patetikus szövegek nélkül beszélni a *Füstbe ment terv* látszólag egyszerű, az *anya-gyermek s a gyermek anya viszony intim gyengédségét etc. felmutató* szövegéről.⁶

Vannak életrajzi segítségeink.⁷ Tudjuk, hogy az 1844-es esztendő nagyon nehezen indult, de azután jól sikerült. Csak utalnék a költői (és egyúttal személyes) sikerekre (Debrecenből Pestre gyalogolva végül megszerzi Vörösmarty Mihály szimpátiáját s a Nemzeti Kör határozatott hoz a *Versek* kiadására),⁸ megírja retorikailag teljesen felkészült szatirikus eposzát s gondol immár régen (a források szerint legalább másfél éve nem) látott szülei felkeresésére is. Igaz, hogy aztán István öccsére (*Pistikámra*) bízta a róluk való gondoskodást (*Tégy érte, amit tenni bír erőd; / Légy jó fiú és gyámolítsad őt*, biztatja apjuk segítésére, s továbbá *anyánkat, ezt az édes jó anyát, / O Pistikám, szeresd, tiszteld, imádd! / Mi ő nekünk? azt el nem mondhatom, / Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom;*), mindazonáltal családi kapcsolatait

(*beszédmód*), amikor a beszéd (illetve a szöveg) teljességgel megfelel a publikum (hallgatók illetve olvasók) értékeinek, igényeinek és várakozásainak.

² A vers legelső, egyébként nagyon tekintélyes méltatói is *honesztusan* szóltak már: Toldy Ferenc ismertetést írt a kötetéről (1845 március 4. Budapesti Híradó, 147.) s itt több olyan verset is megemlít (köztük ezt is), *amelyekben a fiúi szeretet ritkán feltűnő motívumai csendülnek meg*. (Kritikai kiad. 251.) Császár Ferenc nemhogy elfogadta közlésre a verset, de fizetett is 3 forintot pengőben (1844. április 18.) s későbbi kritikájában pedig a költő *második korszakának kivételesen kiemelkedő* darabjai közé számította.

³ Illyés Gyula: Petőfi. Budapest, 1952. “Dunavecscén írja meg az album-költészet, mintegy a maga mögött hagyott múlt mesterdarabját, a *Füstbe ment terv*-et.” És itt, illusztrációként és elemzését argumentálva idézi a vers első kettő s utolsó kettő sorát. i.m.: 84.

⁴ v.ö.: A magyar irodalom története. Főszerkesztő Sőtér István, III. kötet, szerk. Pándi Pál, Budapest, 1965. A szerző (Pándi Pál) A “költészeti forradalom” című alfejezetben tárgyalja a *Füstbe ment terv*-et. A keletkezés évét kitüntetetten fontosnak tartja az életmű szempontjából: ekkor, 1844-ben, Petőfi “összeötvözi a népdalok, a népélet hangját, felfogását a sokfelé megfordult ember, a falut – várost ismerő költő tapasztalatával”, i.m. 745. A versszövegről (*Füstbe ment terv*) mindazonáltal nem esik itt részletesebben szó, pusztán a címe szerepel a felsorolásban: i.m. 746.

⁵ Agárdi Péter: István öcsémhez. in: Petőfi állomásai (Versek és elemzések), Budapest, 1976. 58-84. Az idézett hely: 59. A tanulmány egyébként nagyon sok idézőjelbe tett (tehát tudományosan bizonytalan) terminussal terhelt: pl. “divatosabb”, “nemzetpedagógia”, “pozitív”, “negatív”, “igazi”, “naív” (59.) etc. Ideje volna egyszer az értekező prózában használt idézőjeleket tipologizálni és értelmüket alaposan elemezni.

⁶ A versszöveg vélhetően ilyen szempontból való mellőzésének fontos példája Margócsy István nagyon inspiratív és szakmai szempontból felkavaró könyve (Petőfi Sándor. Kísérlet. Korona Kiadó, Budapest, 1999). Valószínűleg ott kellett volna a szöveget bemutatnia, ahol a romantika által kínált nagy költőszerpeket értelmezi (i.m. 104 ff.). A vers nem szerepel a versek címmutatójában sem (301-311.). Úgy gondolom ennek az lehet az oka, hogy a “szélsőségesen individualista vallomások költő” (i.m. 107.) családi kapcsolatait az ismerteken kívül nem gondolt már többet hozzátenni.

⁷ Tisztában vagyok azzal (s módszeremben is ezt követem), hogy az igazolható életrajzi tények csak korlátozottan segítik a szövegelemzést. Mindazonáltal elismerem az életrajzi vonatkozásokra kitüntetetten támaszkodó megközelítések jogosságát is.

⁸ A Debrecenből Pestre gyaloglás legendájához ritkán tesszük hozzá, hogy Egertől már szekéren utazott. Mindez természetesen nem csökkenté nagy elszánásának értékét.

versekben (üzenetet megformáló s egyúttal értékítéletet hordozó deklaratív versszövegekben) is igyekszik láttatni. A *kimondhatatlanság* toposza jól ismert mind az egyházi (vagy azokhoz szorosabban kötődő), mind a profán szövegekből.⁹ Szerepeltetése itt is egyszerűen csatlakozást jelent egy alkotói eljáráshoz, a *kimondhatatlanság* nyelven túli dimenziójának hatásos (vagy annak vélt) szerepeltetéséhez. A *Füstbe ment terv* azonban retorikailag más megoldást mutat. Az előkészítés (*haza – anya – bölcső; az erkölcsileg s érzelmileg kifogástalan megszólalás lehetőségének, illetve a legszebb szavaknak keresése*) ugyan ezt valószínűsíti, hiszen előhívja olvasóiból az európai kultúrkörben jól ismert (Petőfinél sem ritka) *kimondhatatlanság-toposzt*, ám végül meglepetéssel szolgál. A negyedik strófában a szólamok befejezetlenségét tipográfiai megoldások is jelzik (*kipontozás*), mégpedig hatásos *gradatioval* (a harmadik sort ugyanis kétszer szakítja meg). A *detractio* fokozását látjuk itt, ami szokatlan eljárás. Normális körülmények között a *detractio* szükséges mondatemet hagy el oly módon, hogy a kihagyott szó, vagy szószerkezet az összefüggésből kikövetkeztethető legyen.¹⁰ Nos, itt az olvasó (hallgató) legfőbb *honestus* értékeiről van szó s a helyzet által előhívott legvalószínűbb reagálásról: pl. *nincs rá szó, nincsen rá fogalom*. Petőfi Sándor a helyzet kihagyásos (*detractio*) leírásakor építeni látszik ez olvasói tapasztalatra, a *per detractioem* duplán strukturált harmadik sorával lezárt fokozás tipográfiai jelzéssel utal erősen a *hallgatás, elhallgatás, a szótlanság, a kimondhatatlan* retorikai helyzetére. Szemantikailag is megerősíti ezt: (...) *szótlánul* (...), ami harmonizál várakozásainkkal, hiszen fel vagyunk készülve a *kimondhatatlanság* megtapasztalására. Kevésbé azonban arra, hogy a beszéd nemeit ily hirtelen s ily kontrárius módon lehessen megváltoztatni: a *peroratio*, aholis hagyományosan az érzelmi célzatnak kellene dominálnia, a *genus honestum* után itt egy másik beszédnem, a *humile* mezejébe lép. A *humilis, humilitas* az alacsony (az olvasó számára egyenesen érdektelen) megszólalás szintje. A *közhelyek, közmondások, jól ismert szólások* alkalmazásának, a kevésbé invenciózus megoldásoknak *genusa* ez, a felkészületlen beszélő terepe: ő olyan megoldást választ, amely a legkevésbé sem követel intellektuális erőfeszítést. A populáris beszédmód, az ismert, megszokott formák alkalmazása ugyanakkor nagyon hatásos lehet éppen a kényes ízlésű alkotók esetében is.¹¹ Azoknál, akik a retorika elméletéből tudják, miképpen lehetséges átjárni a *generák* között.

Petőfi Sándor értette ezt és a *kimondhatatlanság - toposzt* keresetlen, nagyon elterjedt, azonnal alkalmazható közhellyel szemantizálta. Úgy hallgatott tehát, hogy közben beszélt, de csakis közhelyekben.¹²

⁹ v.ö.: Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948. Köztudottan itt olvashatunk legtöbbet a toposz történetéről. A könyv magyar fordítása folyamatban van, részletek (pl. a 4. fejezet) megjelentek: Ernst Robert Curtius: *A retorika*. Pompeji, Szeged, 1991. 2. 97-125. Fordította: Molnár Andrea.

¹⁰ v.ö.: Szabó G. Zoltán-Szörényi László: *Kis magyar retorika*, Budapest, 1988. 144. ff.

¹¹ Horváth Iván pl. nagyon hatásosan mutatja be a populáris regiszter "rendkívüli, noha hivatalosan el nem ismert befolyását" Osvát Ernő és haldokló leánya Kosztolányi Dezső által is feldolgozott példáján. (Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Budapest, 1982. 220-221.)

¹² Kerényi Ferenc szép elemzése (Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig, Gondolat, Budapest, 1975. 396-404.) nagyon inspiratív volt az én értelmezésem számára is. Kerényi biográfiai és költészettörténeti kontextusba helyezi a verset s megfejtí a közmondás szerepeltetését is: "két közmondás él szellemi hátszínében. 'Gyümölcséről ismerni meg a fát' - mondjuk olykor ma is. Petőfi korában még ismerték és használták a másikat is, amelyik idevonható: 'Legkésőbb erő gyümölcs a gyermek'. Itt, az utolsó sorban valóban így, a közmondások kipróbált igazságával, örök érvényességével történik a feloldás: a költő fiú hazaérkezett (...) [M]ost bizonyított: mint fiú érzelmei szótlanságával, mint költő a megírt verssel." (i.m. 404).

A szövegnek igen sok német fordítása van, az első még Petőfi Sándor életében született. Ezúttal az 1970-es Corvina kiadás szerint közöljük a német szöveget Martin Remané fordításában (Sándor Petőfi: Gedichte, i.m.: 40.), amely mindenesetre elfedi a mostani értelmezés fontosabb szempontjait:

Vereitelter Vorsatz

Lang war die Heimfahrt, Stund um Stund

hab ich gedacht nur dies:
Wie grüß ich, Mutter, dich, die ich
vor Jahr und Tag verließ.

Welch innig zartes Kosewort
ruf ich dir zu vergnügt,
streckst du die Hände nach mir aus,
die mich dereinst gewiegt.

Und immer wieder fiel mir ein
ein neues liebes Wort,
die Zeit schien drüber stillzustehn,
der Wagen rollte fort.

Entgegen flog sie mir, als ich
stand auf der Schwelle kaum –
wortlos hing ich an ihrem Mund
wie eine Frucht am Baum.

Értelmezésem végül eltér Kerényiétől: én azt hangsúlyozom, hogy Petőfi Sándor semmiképpen sem érzelmileg, hanem retorikailag alkotta meg ezen szövegét.